

АЛАШ ЖӘНЕ ХАЛЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІ

Әбжанов Х. М. ^{*1}

^{1*} ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ-нің профессоры

E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

XX ғ. басында қазақ топырағында дүниеге келген Алаш қозғалысының өмір тармақтары мен тағылымы, тұлғалары мен мұрасы бүгінгі отандық тарих ғылымының ең өзекті жобасына айналып отыр. Мақалада алаш және халық көтерілістері жан-жақты талданған. Сондай-ақ 1916 жылғы халық көтерілісі мен алаш қозғалысының ықпалдастығы сөз болады.

Тәуелсіздік тұсында аталаған тақырып көлемінде жүздеген диссертациялар қорғалды, мыңдаған ғылыми зерттеулер жарияланды. Алаш идеялары мен Алашорданың аз ғана уақыт көлемінде атқарған қызметтері олардың ғылыми мұрасынан анық көрінді. Сол кезеңдегі большевиктік сөз бен іс арасындағы жер мен көктей алшақтық, меншіктен, құқықтан, еркіндіктен жұрдай болған азаматтардың наразылығын туғызды. Мұндай қайшылықтар қақтығысқа итермеледі, көтеріліске шақырды. 1916 жылы халықтың көзқарастары мен ұстанымына қарай қоғамның жіктелуі тереңдей түсті. Қайшылықтар шектен шыққанда көтерілістер басталды. Алаш зиялы қауымын ел тағдыры қатты алаңдатты. Ел ұстанымын бір арнаға тоғыстыру мүмкін болмады. Қазақ ішіндегі қиындықтарды зиялы қауым өкілдері баспасөз беттерінде немесе еңбектерінде жариялап отырды. Халықтың көзін ашуға алаш идеясы орасан зор қызмет етті. 1916 жылы көтеріліс арқылы қазақ халқы ұлттық серпіліс жасады. Ұлт болып ұйысып, бас көтере алудың шынайы ұрпаққа өнегесі бола алды.

Кілт сөздер. Алаш қозғалысы, ұлт - азаттық көтерілістер, тұлға, халық, ұлтты ояту, ұлттық идея

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің нысаналы қаржыландыру бағдарламасын іске асыру шеңберінде дайындалды ("XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың бірінші жартысындағы Алаш зияткерлік элитасының тарихы мен шығармашылық мұрасы" грант ИРН BR18574180 ы).

Әбжанов Х. М. ^{*1}

^{1*} Академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор КазНПУ им. Абая

E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

АЛАШ И НАРОДНЫЕ ВОССТАНИЯ

Аннотация

Истоки и уроки жизни, личности и наследие движения Алаш, зародившегося на казахской земле в начале XX в. стали сегодня самым актуальным проектом отечественной исторической науки. В статье всесторонне проанализированы алашские и народные восстания. Также народное восстание 1916 года является результатом движения алаш.

За время независимости были защищены сотни диссертаций по названной теме, опубликованы тысячи научных исследований. Идеи Алаш и деятельность Алашорды в течение небольшого периода времени были четко отражены в их научном наследии. Разрыв земли и небес между большевистским словом и делом того периода вызвал недовольство граждан, лишенных собственности, прав, свободы. Такие противоречия подталкивали к конфликту, призывали к восстанию. В 1916 году классификация общества по взглядам и позициям народа углубилась. Когда противоречия зашли слишком далеко, начались восстания. Алашскую интеллигенцию очень волновала судьба страны. Не удалось объединить позиции страны в одно русло. Проблемы внутри казахов освещались представителями интеллигенции в прессе или в трудах. Идея Алаша очень помогла открыть глаза народу. В 1916 году благодаря восстанию казахский народ совершил

Национальный рывок. Он смог стать примером для истинного поколения, чтобы стать нацией и восстать.

Ключевые слова: Движение Алаш, 1916, национально - освободительное восстание, личности, народ, пробуждение нации, национальная идея

Благодарности.Статья подготовлена в рамках реализации Программа целевого финансирования Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант ИРН BR18574180 «История и творческое наследие Алашской интеллектуальной элиты конца XIX- первой половины XX»).

Abzhanov H. M.*¹

¹*Academic of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences, Professor Abay Kazakh National Pedagogical University*

E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

ALASH AND POPULAR UPRISINGS

Annotation

The origins and lessons of life, personality and legacy of the Alash movement, which originated on the Kazakh land in the early twentieth century, have become today the most relevant project of the national historical science. The article comprehensively analyzes the Alash and popular uprisings. Also, the popular uprising of 1916 is the result of the Alash movement.

Since independence, hundreds of dissertations on this topic have been defended, thousands of scientific studies have been published. The ideas of Alash and the activities of Alashorda for a short period of time were clearly reflected in their scientific heritage. The rupture of earth and heaven between the Bolshevik word and deed of that period caused discontent among citizens deprived of property, rights, and freedom. Such contradictions pushed to conflict, called for an uprising. In 1916, the classification of society according to the views and positions of the people deepened. When the contradictions went too far, uprisings began. The Alash intelligentsia was very concerned about the fate of the country. It was not possible to unite the country's positions in one direction. Problems within the Kazakhs were covered by representatives of the intelligentsia in the press or in writings. The idea of Alash helped to open the eyes of the people a lot. In 1916, thanks to the uprising, the Kazakh people made a National breakthrough. He was able to become an example for a true generation to become a nation and rise up.

Keywords: Alash movement, 1916, national liberation uprising, personalities, people, awakening of the nation, national idea

*Gratitude.*The article was prepared as part of the implementation of the Program of targeted funding by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN BR18574180 "History and creative heritage of the Alash intellectual elite of the late XIX- first half of XX").

Кіріспе. Алаш қозғалысы ұлттық тарих сахнасына қазақ халқының қамал-қорғаны миссиясын атқарумен шықты. Ол 1905-1907 жылдарғы бірінші орыс революциясы тұсында барынша анық көрінді. Ұлт мақтаныштарының қолымен жазылған Қарқаралы петициясында азаттық жолындағы күрестің басты міндеттері ашылған.

Өзектілігі. «Алаш» зиялылары халықты оятуда белсенді орын алғандағын олардың артында ұалған мұралары дәлелдеп отыр. Осы тұрғыда алаш және халық көтерілістері мәселесін бір арнада тоғыстыра отырып, зерттеу тарих ғылымының сұранысы деуге болады.

Қазақ көтерілісінің бәрі дерлік жеңіліспен аяқталды. Қайғысы ұрпақтарының санасы мен жүрегінде. Баяны ғылыми, әдеби шығармаларда, ескерткіштер мен көше атауларында. Төгілген қызыл қан мен аққан қара тер зая кеткен жоқ. Ежелден еркіндік аңсаған халқымыз қас пен дос туралы танымын тереңдетті. Алаш қайраткерлерінің Отан, мемлекет, билік, сот, заң, ел қорғау, жер, дін ісі, Ресеймен қарым-қатынас туралы пайым-тұжырымдарының қадіріне көздері жетті. Кеңестік тоталитаризм жылдарындағы ұлттық тарихымыздың мазмұнын халқымыздың жасампаз еңбегі мен қайраты, өктемдік пен әділетсіздікке қарсылығы, жақсыны игерген, жаманнан жиренген құштарлығы мен арылуы құрады.

Материалдар мен әдістер. «Қазақ» газетінде бірінші кезекте мәдениет, білім беру және әдебиет проблемалары кең әрі толық берілген. «Алаш» партиясы мен «Алашорда» үкіметінің қызметін көрсететін бұрын қол жетпеген мұрағат қорларын пайдалану мүмкіндігінің іс жүзіне асуы арқасында зерттеушілер бұл проблеманы зерттеп, мерзімді баспасөз беттерінде жекелеген мақалалар немесе топтамалар етіп жариялады. Осы тұрғыдан алғанда, Д.Аманжолованың «Алашорда. Қазақ автономизмі», К.Нұрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда» және М.Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» деген еңбектері алғашқы туындылар болды.

Талқылау:

Үлкен сынақ 1916 жылы тағы алдан шықты. Бұл жолы да Алаштың интеллектуалды және ұйымдастырушылық кемелдігі мен көрегендігі іс-жүзінде дәлелденді. Олар ашынған халықты арандап қалудан сақтандырды, патшалық билік пен көтерілісшілер арасындағы жанжалда араағайын бола алды, Ұлы далада орын алған қатыгездік пен әділетсіздіктің қасіретін жер-жаһанға жария етті.

Иә, қайшылықтар мен келіспеушіліктер кез келген қоғамда бар. Олар адамдар мен ұжымдардың, ұлттар мен ұлыстардың арасында түрлі жолдармен бірде бейбіт, бірде өткір түрде шешімін тауып жатады. Ал мүдделері үйлеспейтін күштердің арасына солақай билік пен саясат түсе қалғанда ұлтаралық, мемлекетаралық, тіпті жаһандық соғыс өрті тұтанатынын қария тарих сан рет көрсетті.

Қайшылықтар мен келіспеушіліктер, үлкені болсын, кішісі болсын, атүсті қарайтын құбылыс емес. Алғашқыда елеусіздей өзгеріс түрінде көрінгенмен асқына келе дес бермей кетуі әбден мүмкін. Әсіресе мемлекеттік билік пен халық арасындағы қайшылықтардың әкелер зардабы мен салдары өте ауыр әрі ұзақ жылдар бойы кері әсері сақтала береді.

1917 жылғы қазан төңкерісі қазақ даласына айтулы өзгерістермен қатар бітіспес қайшылықтар да әкелді. Аз ұлттардың бостандығын қамтамасыз етуге бағышталған алғашқы құжат – атап айтқанда 1917 жылғы 2 және 20 қарашада қабылданған «Ресей халықтары құқықтарының Декларациясы» мен «Ресей мен Шығыстың барлық еңбекші мұсылмандарына» үндеуі бұрынғы отарлау мен кемсіту саясатын әшкерелегендей көрінді. Мұның сыртында Ұлттар істері жөніндегі халық Комиссариатының құрылуы, мемлекеттік қызметке кешегі «бұратаналардың» көптеп тартыла бастауы қоғамдық пікірге игі әсер етті.

Бірақ қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман келмеген екен. Социалистік жұмаққа кіргізуге уәде берген большевиктер бітіспес қайшылықтардың да іргетасын қалапты. Жеке меншік пен нарықтық қатынастарды бекерлеу, бай – жаман, кедей – жақсы дегенге саятын идеологияны басшылыққа алу, жұмысшы табы мен еңбекші шаруадан басқа таптар мен топтарды социализмнің жауы санау, большевиктер партиясының биліктегі монополиясын жойдасыз орталықтандыру әрі күшейту – бәрі шет аймақтардың Кремльмен, қарапайым адамдардың, әсіресе тікелей өндірушілердің жаңа билікпен қарым-қатынасына үйлесім мен тепе-теңдік орнатпады. Көп уақыт өтпей, қайшылықтардың Ресейге ежелден таныс бастау-бұлақтары қазақ даласында түпкілікті тамыр жіберді, бірнеше деңгейі анық көрінді.

Біздің ойымызша, олар мынадай:

1. Наразылық – қайшылықтың бастапқы деңгейі. Биліктің саяси-экономикалық, әлеуметтік-рухани т.б. шектеулері мен шешімдерін азаматтардың қабылдамауы. Мәселен, большевиктік билік алғашқы күннен азаматтардың діни көзқарастарымен санаспады. Алдында азамат соғысын, іле-шала ашаршылықты сылтауратып шіркеулердегі қымбат қазыналарды кәмпескеледі. Байыбына бармастан меншік иелерін қанаушы тап санады. Меншікке, дінге шабуыл бүкіл ел бойынша наразылықты өршітті.

2. Қақтығыс. Наразылық асқынып, өткір сипат ала бастағанының көрінісі. Билік халық үнін, сұранысын тыңдаудан қалғанда, күштік құрылымдар күзіреті асыра пайдаланылғанда адамдардың үлкен бөлігі заң аясынан шығып, қоғамдық қауіпсіздікке, танитын-танымайтын өзі сияқтылардың өмірі мен денсаулығына қатер төндіретін қадамдарға барудан тайынбайды. мемлекеттің кез келген аумағында қақтығыс бұрқ ете түседі. «Кімде кім» сұрағы практикалық сипат алады.

3. Көтеріліс. Билік пен азаматтар арасындағы ресми-бейресми келісім өрескел бұзылғанда баррикаданың екі жағындағы күштер шұғыл да төтенше шаралар қолдануымен, қару-жарақтың әлденеше түрін іске қосуымен, мемлекеттік негіздердің шайқауымен үйреншікті қарым-қатынастардан өзгеше, жағымды немесе жағымсыз өзгерістерге жол ашатын аса күрделі де қатерлі құбылыс. Егер қақтығыс кезінде кісі өлімі төтенше оқиға ретінде қабылданса, көтерілістер жүздеген, тіпті мыңдаған адамдардың өмірін қиып жіберуі бек мүмкін.

4. Ұлт-азаттық қозғалысы. Отарлық езгіде өмір сүріп жатқан, кезінде жері, мемлекеті болған ұлтты озық ойлы перзенттерінің азаттыққа, мемлекеттік тәуелсіздікке, адам құқықтары мен бостандығын қамтамасыз етуге бағышталған саяси, теориялық, идеологиялық, ұйымдық, шығармашылық, т.б.с.с. ашық және астыртын іс-әрекет кешені. Жеңіске жете қалса, дербес жаңа мемлекет дүниеге келеді.

Большевиктік билік қазақ даласындағы эксперименттері барысындағы теориялық және практикалық қателіктерімен, асыра сілтеулерімен, жаппай жазалауға, қуғын-сүргінге басымдық беруімен социалистік қоғам құру жолындағы азды-көпті табыстарын барша халықтың игілігіне айналдыра алмады. Иә, фабрик-заводтар салды, қалалар пайда болды, мал басы өсті, біліми және ғылыми мекемелер ашылды. Бірақ осының бәрі 3-4 ойшылдың қиялымен түзілген, өмірде тексерілмеген жоба шегінде, ең ауыры адам қанын судай ағызумен, ұлттық-тілдік сұранысты белден басумен орындалды. Сталиндік тоталитаризм бар билікті бір адамның қолына шоғырландырды. Ал, сол билік кез келген адамды мемлекеттік машинаның кішкентай ғана бұрандасы деп білді. Большевиктердің жер – шаруанікі, фабрик-завод – жұмысшылардікі, халықтар өзін-өзі билеуге құқылы деген уәделері қағаз жүзінде қалды. Ол ұстанымдар Қазақстанда ешқашан, ешбір бөлігіне, бір күн де жұмыс істеген емес. Есесіне Алаш идеялары мен Алашорданың аз ғана уақыт ішінде тындырған істерінің өміршеңдігі анық көрінді. Большевиктік сөз бен іс арасындағы жер мен көктей алшақтық, меншіктен, құқықтан, еркіндіктен жұрдай болған азаматтардың наразылығын туғызды, оларды қақтығысқа итермеледі, көтеріліске шақырды. Наразылық тұсында жоғары жаққа жолданған арыз-шағымдар легі ұлғайса, қақтығыстар бірінен бірі үрейлі алып қашпа әңгімелерді, қосып айтуды, көріпкелдердің болжамын қардай боратты. Көзқарастары мен ұстанымына қарай қоғамның жіктелуі тереңдей түсті. Елдегі қайшылықтар шектен шыққанда көтерілістер басталды.

1929-1931 жылдары Қазақстанда күндей күркіреп, жүздеген халық көтерілісі өтті. Әзірге ұлттық тарихнама олардың дәл санын айта алмай отыр. Тап осы жылдары ауыл-селодағы адамдардың, бірінші кезекте қазақ халқының табиғи құқықтары – өмір сүруге, денсаулығын сақтауға, ұрпағын өсіруге, еркін көшіп-қонуға, т.б. – асқан қатыгездікпен тапталды. Бұған Кремльдің ұлт аймақтарына өктемдігі, түрлі ерекшеліктерін елемей, ахуалмен санаспауы қосылып, орталықта қабылданған солақай заң актілері де негіз қалады. Мәселен, 1917 жылға 19 желтоқсанда қабылданған революциялық трибунал жайлы Әділет халық комиссариатының нұсқаулығында айыпталушыны халық жауы деп жариялауға рұқсат берілді. Келе-келе «халық жауы» ең қорқынышты сөзге айналды. Заң үстемдігі мүлде қарастырылмаған. Революциялық трибуналдың құзыретіне кіретін бес қылмыс саласы айтылыпты. Бірінші орында жұмысшы-шаруа Үкіметіне қарсы ұйымдастырылған көтерілістер тұр. Жазалау шарасын белгілегенде революциялық трибунал істің мән-жайын және революциялық ар-ожданның қалауын басшылыққа алады делінген [1, 8].

Әрине, мұндай нұсқаулықпен кез келген әрекетті революциялық ар-ожданға, билікке қарсы қадам ретінде қарастыруға болады.

Қылмыс пен жаза арасында сәйкестік сақталмады. Қатыгездік көтеріліске қатысқандарға қарсы кеңінен қолданылды. Көкшетау қалалық архивінен табылған құжатта 1921 жылы көтеріліске қатысқаны үшін атылғандардың тізімі беріліпті – 232 адамның аты-жөні тізілген. Арасында ағайынды 18 жасар Сафулин Киаматдин мен 29 жасар Натфулла, әкелі балалы Кучер Иван Харлампиевич пен Харлампий Лазаревич, ағайынды Козачинин Петр Константинович пен Федор Константинович бар [1, 18-24].

Жаңадан табылған құжаттар көтерілісшілерді жазалау 20 жылдары-ақ Үштіктің шешімімен жүзеге асқанын айғақтап тұр. 1921 жылғы 16 ақпанда Көкшетау қаласының әскери-революциялық Үштігінің шығарған бұйрығы бойынша көтерілістің басшыларын, отряд командирлерін, соғыс қимылдары үстінде екі рет тұтқынға түскендерді, қару-жарағын өткізу туралы бұйрықты орындамағандарды, темір жол бойына, байланыс жүйесіне зиянын тигізгендерді ату жазасына кесу қарастырылған [2, 10-11]. Кейбір өңірлерде көтерілісшілерге көмек көрсеткендер де атылды [2, 16-17].

Осылайша бұған дейін құпия сақталған қатпары қалың деректер кеңес билігі мен Қазақстан азаматтары арасындағы қарым-қатынас әрқашан үйлесіммен өріле бермегенін дәйектейді. Ірі саяси-экономикалық науқан қолға алынғанда қайшылықтармен, келеңсіз үдерістермен елдегі өмірдің шырқы бұзылғанын әр қырынан ашады. Оның асқына түсуіне жаңа экономикалық саясаттан жоспарлы экономикаға көшу, аса ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды кәмпескелеу және жер аудару, егістік және шабындық жерлерді қайта бөлу, ауылдағы «Кіші қазан» революциясы түрткі болды. Осы науқанның кез келгені Алашорданы құстаналаумен, асығыс әрі асыра сілтеумен жүзеге асты. Бұған идеологиялық, партиялық өктемдік, ұлыорыстық шовинизмнің

салқыны, болар-болмас кемшіліктен жау іздеу қосылған соң, халық наразылығы қысқа мерзім ішінде өрттей лаулап, жалыны бүкіл республиканы шарпыды, қарулы көтеріліске ұласты. Марқұм профессор Т. Омарбековтің есептеуі бойынша, 1929-1931 жылдары республикада қарулы көтерілістер саны 24-ке жетіпті, ал зерттеуші Т. Алланиязов тағы біреуін анықтап, 25-ке жеткізді [3].

Олардың ірілерінің – 1929 жылғы Батпаққара, Наурызым, Торғай, 1930 жылғы Созақ, Ырғыз, Қарақұм, Толстоухов, Бүйен-Ақсу, Балқаш, 1929-1931 жылдарғы Адай, 1931 жылғы Абыралы көтерілістері тарихы мен тағдырын ашатын архив құжаттарынан байқағанымыз басым бөлігінің орыс тілінде түзілгені. Бірен-сараны ғана қазақша. Осының өзінен-ақ кімнің билігі жүріп тұрғанын, «революциялық ар-ожданның қалауын» білуге болады.

Партия-кеңес органдарының көтерілістерге берген бағасы, пайымдары, арнайы қызмет орындарының құпия ақпараттары қозғалыстың ошағы, ұйымдастырушылары, талабы, таралу аймағы, қатысушылар саны мен қару-жарағы жайлы билік жүйесі тәп-тәуір хабардар болғанын байқатады. 1930 жылғы 2 қаңтарда өткен ВКП (б) Қазақстан өлкелік комитеті бюросының жабық отырысында республикадағы қоғамдық-саяси ахуал өте күрделі екені ашық мойындалмаса да, 1929 жылғы 27 қыркүйектегі Тахтакөпірдегі көтеріліс, 3-9 қарашадағы Батпаққарадағы көтеріліс, ішінара Наурызым, Торғай ауданындағы толқулар Алматы мен Мәскеу билігін тәп-тәуір үрейлендіргенін сездіреді [4]. Жалпы, 1929 жыл – Алаш қайраткерлеріне жаппай қуғын-сүргін басталған жыл.

1930 жыл тіптен ауыр тиді. Профессор Т. Омарбековтің мәліметінше, 1929 жылы 31, 1930 жылы 85 көтеріліс орын алған. 1931 жылы олардың саны 80 делінеді [3]. Бірақ бұл да толық дәлелденген статистика емес.

Қалай болғанда да, 1929-1930 жылдар – Кеңестік Қазақстандағы ең дүбірлі кезең. Кейбір ақпараттар Сталинге тікелей жолдалыпты. Билік пен күштік құрылымдар көтерілістің шығу себептерін біле тұра мәселені оң шешумен айналыспай, көтерілісшілерге қарсы күш қолдануға басымдық берді. Архив құжаттарынан елдегі берекесіздікті дөп басып тануда, талдауда, тұжырымдама түзуде арнайы қызмет мекемелері партиялық органдардан бір қадам болса да алда тұрғанын аңғарамыз. 1930 жылғы 2 қаңтардағы жабық отырыста партиялық билік жағдайды жете біле бермейтінін Мәскеуден келген, орталық комитет өкілі Гричмановтың өзі де мойындады. Көтерілістер мен қақтығыстар табиғатын байлардың, дін иелерінің, қанаушылардың партиялық-мемлекеттік саясатқа қарсылығы, таптық ұстанымды жүргізудегі қателіктер, ақпараттың әлсіздігі деумен жаттанды сөздерді қайталап, өте тар шеңберде ойлайтынын көрсетті. Қазақстандық басшылар Голощекиннің, Құрамысовтың, Жангелдиннің айтқандары Алашордашылар зиянкестігі жайлы ескі идеяны қайталады.

Қайта әскери мамандар Ефсеев пен Шматов қол қойған 15 беттік баяндаманың пайым-тұжырымдары әлдеқайда конструктивті әрі ақиқатқа жақын [5]. Партияның ұлттық саясатын, ұжымдастыру, салық жинау, дін, т.б. салалардағы бұрмалаулар негізінде 1929 жылдың күзінде жаппай қозғалыс басталды депті авторлар. Батпаққара мен Созақ көтерілістерін әскер қолданумен басуды қазақ ауылындағы апат ретінде сипаттаған. Қозғалыс басшылары дін иелері деумен шектелген, Алашордашылар ауызға алынбайды.

Көтерілістер ауқымын елестету үшін баяндамадағы мына мәліметтерге назар аударуымыз керек: 1929-1930 жылдары Қазақстандағы 12 округтің алтауын, жалғыз облыс – Қарақалпақ автономиялы облысын халық қозғалысы шарпыған екен. Билікке қаруымен ашық қарсы шыққандар 1916 жылғы дәстүрмен Сарбаздар аталды. Баяндамада оны «қазақтың ұлттық армиясы» деп айдарлайды, бірақ қару-жарағы әлсіз дейді. Көңілге қонатын басқа да мәліметтер мен ақпараттар бар.

Құпия құжатты қоғамдық-саяси біліктілігі жоғары мамандар түзгенін ой-түйіндері де қуаттайды.

Біріншіден, 1930 жылдың ортасында қазақтың ұлттық әскерінде кем дегенде 25 мың адам болғанын болжайды. Бүгінгі зерттеушілер көтерісшілер санын 50 мыңнан да арттырып жібереді. Біздің ойымызша, көтерілістер шарықтау шыңына шыққан 1930 жылғы мәлімет, мылтықты оппонент айтқан ақпарат ақиқатқа жақын. Өйткені 50 мыңнан астам әскер орталықтанбаған көшпелі қоғам үшін тым көп. Ұлттық мемлекет баяғыда қиратылған, көшпелі шаруашылық пен атыс-шабыс тұсында 25 мың әскерді азық-түлікпен, керек-жарақпен, жылқыны жем-шөппен қамтамасыз ету оңай шаруа емес.

Екіншіден, меншік иесін тап ретінде жоюдың, дінді аяусыз қудалаудың пайдасынан зияны көп екенін ашық сынамада да, астарлап жеткізе алған. Бүгінгі тарихнама да осы пікірде.

Үшіншіден, қайшылықтар мен келіспеушіліктерді қару қолданумен емес, бейбіт жолмен, келіссөздермен шешуді ұсынуы құжаттың маңызын арттырып тұр.

Әрине, көтерілістерге тән жалпы сипат пен ерекшеліктерді айқындауда бір-екі құжатпен шектелу аздық етеді. Басқа да қырлары бар. Оларды қуғын-сүргін құрбандарын ақтау бойынша құрылған мемлекеттік комиссия жариялаған 30-томдық жинақтан табамыз.

Әр көтерілістің барысында пікірталастар, ағымдар, толқулар болып жатты. Билік тарапынан да көзқарас алшақтығы орын алғанын байқадық. Мәселен, Қазақстан басшысы Голощекин, ОГПУ басшыларының бірі Альшанский менмендікпен ардагер коммунист Ә. Жангелдиннің Қарақұмда Жұмағазы Бәйімбетовпен жүргізген келіссөздерін, бейбіт шешім табуға илкітіргенін бекерлеп, түкке жаратпай тастауын [6], чекист Саенко Ырғыз көтерілісіне талдау жасағанда Алашордашылардың, әсіресе Дулатовтың рөлі елеусіз қалған деп байбалам салуын берісі тоталитаризмнің зорлықтан басқа баламаны білмейтін әпербақандығы, әрісі қазақ халқының алдындағы қылмысы ретінде ғана бағалауға болады.

Осы ойды дәйектей түсетін құжатқа тоқатала кету артықтық етпейді. 1930 жылы 3-сәуірде Қазақстан орталық атқару комитетінің үкіметтік комиссиясын басқарған Ә. Жангелдин мен хатшысы, жазушы Ғ. Мүсірепов Қарақұмда жиналған халықты таратып, қолындағы қару-жарақтарын үкіметке қайтарып беру жұмысында риясыз қызмет еткен Беріш Байбақтыұлын атап өтіпті. Өкінішке қарай екі азаматтың сөзі бағаланбады, жерде қалды. 1930 жылы 10-тамызда Б. Байбақтыұлы атылды.

Комиссия сөзіне сенгендер ішінде темір Нарком атанған Т. Жүргеновтың туған бауырлары Досжан мен Қосжан да бар. Олар да қуғын-сүргін құрбандары болды.

Бәрі салыстырумен танылады. Шынтуайтына келгенде, 1929 жылы күздегі Батпаққара, Наурызым және Торғай аудандарындағы халық қозғалысын бейбіт келіссөзбен тыныштандырғанда үдеріс ашынбас еді. Азаматтық келісім орнатудың тамаша тәжірибесі жинақталар еді. Бұдан кейінгі оқиғалар басқаша өрбір еді. Өйткені 1929 жылғы оқиғаларды шартты түрде ғана көтеріліс деуге болады. Мылтық атылған жоқ, қан төгілмеді, кісі өлімі тіркелмеді. Иә, меншікке, дінге қысымнан ашынған халық аудан орталықтарына басып кірді, қоймадағы, дүкендегі заттарды талан-таражға салды, кеңесшіл белсенділерді тұтқындады, билік органдарын таратты.

Ә. Жангелдиннің айыуынша, әскер көтерілісшілер тарқаған соң 3-4 күн өте келген екен. Бет қаратпастан 200 адамды қамауға алыпты. Түймедейді түйедей қылған шолақбелсенділер сала-құлаш айыптау қағаздарын толтырды. Зандылықты қорғайтын әділ қазылар табылмады. 1929 жылғы 30 қарашада 112 қазақ, 10 желтоқсанда 69 қазақ, 3 татар, 1 орыс Қылмыс Кодексінің 58 бабы, 2 тармағымен сотталатын болды. Үштіктің 17 және 19 желтоқсандағы қаулысымен 10 көтерілісші, 23 және 25 желтоқсандағы қаулысымен 14 көтерілісші ату жазасына кесілді. Қуғын-сүргін бұдан кейін де жалғаса берді.

Биліктің үрейін ұшырған ең ірі көтерілістер 1930 жылы Алтайдан кәрі Каспийге дейінгі, Алатаудан Арқаға дейінгі кеңістікті дүбірлетті. Оны экономикалық саясаттағы апатпен қатар тоталитарлық жүйенің аяу дегенді білмейтін қатыгездігі, дінді, ұлттық нақысты қорлаған көрсоқырлығы туындатты. Кеңестік зорлыққа қарсы шыққандарды күштік құрылымдар «банды», «шайқа», «қарақшы», «кісі өлтіруші», т.б. түрме жаргондарымен басқалардан алалады. Осы анықтауыштар КСРО ыдырап, КОКП билігі құлағанша сондарынан қалмады. Біразын толық ақтауға күні бүгінге дейін кедергісін келтіруде. Ал жазықсыз құрбандарды ақтау сан-алуан қиындыққа тап болғаны өз алдына бөлек әңгіме.

Созақ, Ырғыз, Қарақұм, Жетісу, Адай, Абыралы т.б. көтерілістер мен көтерілісшілер тағдырын ашатын құжаттар бұған дейін жабық архив қорларында жатты. Бұл көтерілістер соғыс қимылдарын көз алдымызға әкеледі. Мәселен, Созақ көтерілісі тұсында екі жақтан да барлау, тыңшылық жұмыстарын ұйымдастыру, соғыс іс-қимылдарын алдын ала жоспарлау, тұтқиылдан шабуыл жасау, ашық шайқаста от қаруын қолдану, тұтқын алу, шегіну, күштерді қайта топтастыру – бәрі сол заман үшін айтарлықтай жоғары деңгейде жүзеге асты. Созақта көтерілістің басталған күні бір құжатта 5-ақпан делінсе, келесі құжатта 8-ақпан көрсетілген. Соңғы шайқас 16-ақпанда өтті. Ырғыз көтерілісі 25-ақпаннан 23-наурызға дейін созылды. Ырғыз көтерілісі аяқтала берген шақта, 16-наурызда Қарақұм көтерілісі басталады, ол 3-сәуірге дейін созылды. Ұзаққа созылғаны 1929-1931 жылдары жүрген Адай қозғалысы еді.

Көтерілісшілерге қарсы қолданылған жаза ешбір ақылға сыймайды. Мұндай қатыгездікке дұшпан ғана бара алады. Айталық, Созақтағы қарулы шайқас кезінде құрбан болғандардың негізгі дені – көтерілісшілер. 16 ақпан күні өткен 4 сағаттық шайқаста 300 көтерілісші өліп, 200 адам тұтқынға түсіпті. Жазаланғандары тіптен көп – ОГПУ 150 адамға ату жазасын, 18 адамды соттауға

ұсынды. ОГПУ-дың мәлімдеуінше 1930 жылғы 19-қарашада Үштік Қарақұм ісімен 220 адамның қылмысын қараған екен. Бай қатарындағы 88 адам ату жазасына кесіліпті, олардың жартысы – 43 адам, 50 мен 76 жас арасындағылар еді. Ұзын-ырғасы Қарақұм көтерілісі бойынша 118 адам атылып, 109 адам 3 жылдан 10 жылға дейінгі мерзімге сотталыпты.

Қарақұмдағы арпалыс басшыларының бірі Қошбан Жұбановтың тоғыз рудың басын қосқан тобынан шайқас үстінде 37 көтерілісші өліп, 5 адам жараланыпты, 50 адам тұтқынға түсіпті. Қызыл әскерден көз жұмғандар 6 адам екен. Созақтағы 9 күнге созылған қарулы қақтығыста коммунистік отрядтан 13 адам мерт болыпты.

Қарақұмдағы Жұмағазы Бәйімбетов тобынан шайқастарда мерт болған адамдар жайлы мәлімет әзірге табылған жоқ. Сірә, чекистер жасырған болар. Нағыз қылмыскер өз қылмысын жасыруды да біледі ғой.

Зерттеу барысында партиялық шешімдерде, тергеу материалдарында көтерілістерге Алаш факторын тым әсірелей байланыстырғанына көзіміз жетті. Батпаққара көтерілісін тікелей Алашордашылардың антикеңестік, ұлтшылдық қастандығымен күйелесе А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов сынды тұлғалардың Торғайдан екенін алға тартады. Бүйен-Ақсу көтерілісінің Алашордашыл бояуын Алаш әскерінде қызмет еткен Әділбай Ахметов деген азаматты жауапқа тартумен қалыңдата түскен. Көтерілісшілер отряды «Кері Алаш» аталғанын бұлтартпас айғақтай жалаулатады. Қазақ тілін білмейтін тергеушінің жазуымен «Кері» анықтаушы қолданылған тәрізді. Орысша мәтінде «Старый Алаш», яғни «Көне Алаш» болуы керек қой. Абыралы көтерілісі басшыларының бірі С. Кемпірбаевты Алашордашыл қылу ниетінен нәтиже шықпады. 1931 жылғы 8-сәуірде одан: «Колчак тұсында Алаш полкінде ерікті түрде әлде мобилизация бойынша қызмет еттіңіз бе?» деп сұрағанда, тергеуші Чупинге: «Мен ешқашан және ешбір жерде, ешқандай Алаш полкінде және жалпы әскерде қызмет еткен емеспін» деп жауап беріпті.

Әрине, 1929-1931 жылдарғы көтерілістерде Алашорда ізі мүлдем жоқ демейміз. Көтерілісшілер арасында Қазақстан басшылығына С. Сәдуақасов келеді екен, Голощекин республикадан қашып кетіпті деген сөздер кеңінен тарайды. Олар Алашорда ісі мен тарихынан, әйгілі тұлғалар есімі мен мұрасынан хабардар болғаны ақиқат. Дегенмен, 20-жылдар аяғындағы Алаш қозғалысында халықты большевиктік саясат пен билікке қарсы көтеретіндей әлеует қалмап еді. Сондықтан да кейбір көтерілістер барысында тергеушілер тарапынан Алаш факторы мүлде қарастырылмайды. Нақтырақ келсек, Адай көтерілістері, Толстоухов көтерілісі туралы осыны айта аламыз.

Көтерілістердің әлеуметтік базасы өте кең болды. Құжаттардың куәлендіруі бойынша, оған 16-17 жасар бозбаладан 80-дегі қартқа дейін қатысыпты. Бұлар таптық мүддені қуған жоқ. Ұлттық мүдде, әлеуметтік әділдік, саяси, діни еркіндік үшін бастарын өлімге тікті. Әйтпесе «Кеңес өкіметі жоғалсын», «Жасасын дін», «Колхоздар тарқатылсын» ұрандарын көтермес еді. Жер-жерлерде хандар сайланды. Мәселен, Ә. Оңғарбаев деген азамат Созақ ханы С. Шалақовтың хатшысы болғаны тергеу үстінде анықталған екен.

Есесіне тергеушілер көтеріліске таптық сипат беруге барынша тырысыпты. Жарлы-жақыбайды бай санатына қосып, идеологиялық есептерін түгендепті, Абыралы көтерілісіне қатысқан Ақшалықовтар шетінен бай болып шығыпты: Төлеубекте 8 жылқы, 1 түйе, 4 сиыр болса, Байзолада – 5 жылқы, 2 сиыр, Қабдоллада – 5 жылқы, 1 түйе, 15 қой болыпты. Көшпелі қоғамда мұндайлар кедей екенін патша заманында-ақ ғалымдар дәлелдеген болатын. Кеңестік ғалымдар да осыны айтты. Мәселен, атақты экономист-ғалым С. Толыбеков ХХ ғасыр басындағы бай санатына 150-200 түйесі, осыншама жылқысы, 2000-ға жуық қойы бар адамдарды жатқызды. 1928 жылғы кәмпескеден, 1929 жылы басталған ауыл шаруашылығын ұжымдастырудан, астықты, жүнді, етті, т.б. өнімдерді жаппай даярлаудан кейін ауылда бай дейтін бай да қалмады. Созақ көтерілісі бойынша бай саналып сотталған Сәмбетов Үркімбайда 150 қой, 8 түйе, 2 жылқы, Досаев Нұрмұхамедте – 20 қой, 3 түйе, 19 жылқы, Жантуаров Маханда – 30 қой, 7 түйе, 2 жылқы, Райымов Сәрсембайда – 60 қой, 43 түйе, 1 жылқы болыпты. Қарақұмның ханы Бәйімбетов Жұмағазының 10 ірі қарасы бар екен. Бүйен-Ақсу көтерілісін басқарғандардың бірі Сарбасов Арпайдың 55 ірі қара, 110 ұсақ малы болыпты.

Қысқасы, жұмысшы мен шаруаның елінде билік басындағылардың утопиялық ілімге бас ұрған дүмшелігінен кешегі байлар кедейленді, кедейлер бай мәртебесімен аяусыз қудаланды. Елді үрей жайлады.

Көтерілісшілердің әлеуметтік базасын айтқанда, әйелдердің мүлде көрінбейтінін дұрыс түсінуіміз керек. Көтеріліс – ерлердің ісі. Қай елде болмасын қасіретті қақтығыстар әйелдердің жанама түрде қатысуымен өтеді. Тұмар ханымдар, Жанна д Арктар тарихта көп емес.

Құжаттарды іздеу және сұрыптау үстінде көтерілісшілер қатарында жүрген екі әйел ғана көзімізге түсті. Әсіресе Айбарша Шайменованың ерлігі бөле-жара айтуға лайық. Қарақұм көтерілісінің бел ортасында жүріпті. Ақ туды қолға алып, ауыл-ауыл арасында насихат жүргізген. Кеңеске қарсы қарулы күреске шақырған. Ұнжырғасы түскендерге: «Сендер де жігітсіңдер ме, қоян жүрек қорқақсыңдар», «қазақ халқының бостандығы үшін қан төгіндер» деп ұрандаған екен. Көтерілісшілер жазаланғанда Айбарша 10 жылға сотталды, күйеуі Қали 3 жыл алды. Ал екінші әйел Б. Алданаеваның тағдыры әзірге беймәлім. Әйелдер көтерілісшілерге тамақ даярлағаны, киім кешектерін жуғаны құжаттарда айтылады.

Ендеше қаһарлы жылдарда әйелдер күрестен тыс қалмады. Олардың ерлігі құрметке, арнайы зерттеуге лайық.

Енді ғана ашыла бастаған архив құжаттарын зерделегенде дерек пен дәйек арасындағы қарама-қайшылықты байқадық. Оның мәнісі мынада. Қорларда көтеріліске қатысқандардың тізімі бар. Әрбір жанның жеке мәліметтері келтірілген. 80-90 пайызы сауатсыз делінеді. Күмәнді ақпарат. Өйткені көтерілісшілердің қолымен жазылған бағдарламалық құжаттар, мәлімдемелер, тергеу үстінде берген жауаптары олардың саяси мәдениеті биік деңгейде тұрғанын айғақтайды.

1930 жылғы 3 мамырда Қарақұм көтерілісшілері Ә. Жангелдин бастаған Мемлекеттік комиссияға үндеу табыстаған екен. Бұл құжатты зерттеу десе болғандай. Мұнда көтерілістің шығуына тоғыз себеп қадап-қадап көрсетілген. (1. 1928 жылы кәмпескелеу асыра сілтеумен жүргізілді. 2. Мешіттер мен медреселер күштеп жабылды. 3-7. Астық, жүн дайындау науқанында жергілікті ерекшелік ескерілмеді. 8. Ұжымдастыруда еріктілік сақталмады. 9. Жойдасыз заңсыздық орын алды).

Қойған талаптары да салиқалы: 1. Заңсыз кәмпескеленген мал мен қуғындалған адамдар қайтарылсын. 2. Дінге еркіндік берілсін. 3. Бұдан былай байларды кәмпескелеу жүргізілмесін. Қазақ даласында байлар қалған жоқ. 4. Ұжымдастырудың еріктілігі сақталсын. 5. Ауылда тап күресін жүргізгенде мәселені 4-5 белсенді комсомол емес, көпшілік шешсін. 6. Салық мал-мүлкі барларға салынсын. Астық дайындау науқаны мезгілсіз әрі асығыс жүргізілмесін. 7. Қарақұмда ауыл құруды халықтың өзі шешсін. Үндеу мынадай сөздермен аяқталған: «Біз билікке қарсы жүрмейміз және қарсыласпаймыз да. Адам сияқты өмір сүру құқығын беруді өтінеміз».

Адай көтерілісіне қатысушы Смағұл Өтегенұлы деген азамат жазған «Есіл халқым қор болды-ау!» атты шағын құжат табылды. Осының әрбір жолы Отансүйгіш, елшіл, ойлы толғанысқа, саяси, экономикалық, әлеуметтік талап пен талдауға толы. «Кім кінәлі?» сұрағына жауабы біреу – Үкімет. «Не істеу керек?» сұрағына жауабы – «Ел қамын ойламай елді жылатқан, тарықтырған үкіметті жоқ қылса да болар».

Зерттеу нәтижесі. Сауатсыз әрі саясаттан тыс адам тап осылай тебірене алмайды. Басқа көтерілістер құжатынан осы іспетті ұстанымдарды кездестіреміз. Демек, қаһарына мінген халықтың сауаты да, саяси ой-өрісі де уақыт талабынан асып түспесе, ешбір кем болмаған.

Қорытынды. 1991 жылғы жұлдызды ай желтоқсанда бабаларымыздың ғасырларға созылған арманы орындалды – мемлекеттік тәуелсіздігіміз жарияланды.

Тәуелсіздік жолындағы құрбандар мен ұлт мақтаныштары, бұлардың рухы мен өнегесі 1986 жылғы желтоқсанда қазақ жастарын қандыбалақ жүйеге арыстандай айбатпен қарсы шығуға жетеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т.1 / Под общ.ред. Е.Р. Карина. – Нур-Султан, 2022.*
2. *Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т.4 / Под общ.ред. Е.Р. Карина. – Нур-Султан, 2022.*
3. *Омарбеков Т. 1929-1931 жылдардағы халық көтерілістері: Зерттеу. – Алматы, 2018; Алланиязов Т.К., Таукенов А.С. Последний рубеж защитников номадизма. История вооруженных выступлений и повстанческих движений в Казахстане (1929-1931 годы) – ОО «OST-XXI век», 2009.*
4. *ҚР ПА. қ.141. т.17. іс.325б. п.79.*
5. *ҚР ПА. қ. 141. т.1. іс.2953. п.43-48, 74-76.*
6. *ҚР ПА. қ. 141 т. 1 іс.2957. п.15.*

References:

1. *Materialy` Gosudarstvennoj komissii po polnoj rehabilitaczii zhertv politicheskikh repressij (20-50 gody` KhKh veka). T.1 / Pod obshh.red. E.R. Karina. – Nur-Sultan, 2022.*
2. *Materialy` Gosudarstvennoj komissii po polnoj rehabilitaczii zhertv politicheskikh repressij (20-50 gody` KhKh veka). T.4 / Pod obshh.red. E.R. Karina. – Nur-Sultan, 2022.*
3. *Omarbekov T. 1929-1931 zhy`ldardazy` khaly`q koteri`li`steri`: Zertteu. – Almaty`, 2018; Allaniyazov T.K., Taukenov A.S. Poslednij rubezh zashhitnikov nomadizma. Istoriya vooruzhenny`kh vy`stuplenij i povstancheskikh dvizhenij v Kazakhstane (1929-1931 gody`) – OO «OST-KhKhI` vek», 2009.*
4. *KR PA. q.141. t.17. i`s.325b. p.79.*
5. *KR PA. q. 141. t.1. i`s.2953. p.43-48, 74-76.*
6. *KR PA. q. 141 t. 1 i`s.2957. p.15.*